

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВОРЕННЯ В ДИТЯЧОМУ МОВЛЕННІ (НА МАТЕРІАЛІ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ЦЕНТРАЛЬНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ (ХАРКІВЩИНИ))

Анотація. Стаття присвячена вивченню такого важливого явища, як дитяче словотворення, з'ясуванню чинників, які „змушують” дітей породжувати нові лексеми, і визначенню найтиповіших моделей творення нових слів дітьми, що проживають в умовах діалектного середовища.

Ключові слова: дитяче мовлення, словотворення, способи і моделі дитячого словотворення, діалектне середовище.

Summary. The present article deals with the question of children's speech of Slobozhanshina and its development. The most typical ways and models of coining new words by children are considered. The results of the research substantiate that children sphere is the specific sphere of speech activity that has its peculiarities not only at the level of the literary language, but at the level of dialectology too.

Key words: children's speech, Slobozhanshyna, word-building, ways and models of coining new words by children.

Мова (мовлення) – це живий, динамічний комунікативний конгломерат, це складна, багатогранна і різнопланова система як у структурному, так і у функціональному аспектах.

Майже кожна з існуючих мов має в своєму складі багато місцевих, територіальних діалектів і говірок, які разом із літературною мовою в її писемній і усній формі складають загальнонародну мову.

Сьогодні все більшу увагу вчених привертає говірне мовлення. Роль діалектного мовлення в сучасному житті досить значна, бо воно є основним засобом спілкування великої частини українців, пов'язаних територіальною, соціальною чи традиційно-професійною спільністю.

Сучасна діалектологія розвивається в трьох основних напрямках: укладання регіональних діалектних словників з орієнтацією на виготовлення Загальноукраїнського діалектного словника, створення узагальнених праць з описом одного з мовних рівнів на широкому діалектному фактажі або систематизацією всього діалектного матеріалу, розробка нових методів ареального моделювання діалектної лексики.

Цінним матеріалом для дослідження лексико-семантичної системи українських говорів (а саме її вивченню сьогодні приділяється найбільша увага) є діалектні словники, лексикографічні матеріали, монографії, кількість яких останнім часом зростає. Так, упродовж останніх п'ятнадцяти-двадцяти років з'явилися значні обсягом і важливістю роботи з недостатньо досліджених місцевостей (праці Г. Аркушина, В. Баденкової, Г. Гримашевич, К. Глуховцевої, І. Магрицької та багатьох інших).

Однак, незважаючи на значні здобутки української діалектології сьогодні, багато аспектів ще й до цього часу залишаються вкрай актуальними, недослідженими.

Одним із таких слабо вивчених у сучасній україністиці питань є територіальне дитяче мовлення, зокрема мовлення дітей Центральної Слобожанщини (Харківщини). Певні спроби його аналізу знахо-

димо в таких відомих українських лінгвістів, як Л. Булаховський, В. Ващенко, В. Чернецький і майже ні в кого більше. Окрім того, дитяча лексика лише частково відображена в словниках, наприклад, в академічному „Словнику української мови”, у „Словнику західнополіських говірок” Г. Аркушина, у „Словнику полтавських говірок” В. Ващенка, у „Словнику говірок Нижньої Наддніпрянщини” В. Чабаненка тощо. Спеціальних же системних досліджень цих елементів у лінгвістиці немає. Виходячи з цього, ми й наважилися дослідити мовленнєві „дитячі” елементи Харківщини й увести їх до наукового обігу, спробувати укласти „Словник дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини)”.

Стаття присвячена вивченню такого важливого явища, як дитяче словотворення, з'ясуванню чинників, які „змушують” дітей породжувати нові лексеми, і визначенню найтиповіших моделей творення нових слів дітьми, що проживають в умовах діалектного середовища.

Матеріал для вивчення проблеми зібраний нами в 40 селах Харківщини за власним питальником на 300 позицій, до якого увійшли і 93 позиції Програми Й.О. Дзензелівського (розділ „Дитячий лексикон”). Фактаж, на нашу думку, дає підстави для певних узагальнень.

Неусвідомлювана словесна творчість – один із найдивовижніших феноменів мови дитинства. Легкість, швидкість і невимушеність, із якою дитина створює нові слова в повній відповідності із законами рідної мовленнєвої системи, не може не дивувати.

Велику увагу творчим аспектам мовленнєвої діяльності дитини приділяли такі видатні дослідники, як Ф. де Сосюр, представники казанської лінгвістичної школи – В. Богородицький, І. Бодуен де Куртене, М. Крушевський, а також такі відомі вчені та практики, як М. Гвоздев, К. Чуковський, Т. Ушакова, С. Цейтлін та деякі інші. Усі вони визнають, що словотворчість – одна з найважливіших особливос-

тей мовленнєвого розвитку дитини. Факти, зібрані ними, доводять, що перші роки життя дитини – період активного словотворення. При цьому одні форми спостерігаються в мовленні всіх дітей (наприклад, *ма* – мама, *ба́ба* – бабуся), інші ж – наявні в мовленні одних дітей і відсутні в словнику других (*ні́тя* – вода, *сі́на* – свинка). К. Чуковський підкреслював творчу силу дитини, її дивовижне чуття мови, яке виявляється особливо яскраво в процесі словотворення. На думку видатного вченого-практика, „починаючи з двох років, дитина на короткий час стає геніальним лінгвістом, а потім, у віці 5-6 років, утрачає цю геніальність” [10: 19].

Такої ж думки загалом й академік Л. Щерба. Він стверджує, що „діяльність людини, яка засвоює мову на основі певного мовного матеріалу, співвідносна з діяльністю вченого-лінгвіста, який виводить із такого ж матеріалу уявлення про мову як таку” [9: 60]. Захоплювався багатством дитячих інновацій, їх лінгвістичною досконалістю і М. Рибников, говорячи про словотворчість дітей, як про „приховану дитячу логіку, що несвідомо панує над розумом дитини” [3: 118].

Отже, дитяче мовлення – явище справді своєрідне. Дитина вдається до словотворення, щоб дати назву тим явищам і поняттям, нормативні найменування яких їй ще невідомі. При цьому слово, створене дитиною, виступає синонімом до відповідної реалії в мовленні дорослих.

Перші слова дитини мають узагальнене значення. Але це примітивне узагальнення, за якого дитина ще погано розрізняє ті предмети, які називає певним словом. Так, *ням-ням* – це і будь-яка їжа, і посуд, із якого дитину годують, і сам процес споживання, тобто все, що має стосунок до їжі (асоціативна метонімія). У ранньому віці всі діти проходять цей етап, і мовлення дітей Харківщини щодо цього теж є показовим.

Загальновідомим є той факт, що базою для утворення багатьох слів дитячого мовлення послужили звуконаслідувальні слова, особливо вигуки, що, наприклад, уживаються для прикликання або відганяння тварин і птахів. На їх основі утворюються говіркові варіанти назв тварин і птахів. Звуконаслідувальна лексика в мовленні дітей Центральної Слобожанщини представлена досить широко. У нашому фактажі звуконаслідувальні утворення складають більшість.

Можна виділити такі п'ять груп лексем, що є результатом звуконаслідування: 1) слова, що відтворюють звуки, які видають тварини (*га-га́* (гуска) – відтворення крику гусей, *ко́ко* (яйце) – відтворення звуків, що видає курка, коли несеться); 2) вигуки, за допомогою яких підкликають або відганяють птахів чи тварин (*бирь-бирь*, *біря́* (вівця, баран) – від *бирь-бирь* – підганяють овець, *тю́тя* (курка) – від *тю-тю* – підкликання курей); 3) лексеми, що виражають уявлення мовця про звуки і шуми реалій неживої природи (*буль-буль* (вода) – звук, який чується, коли воду наливають у щось, і, відповідно, *буль-буль* – тече вода); 4) слова, що відтворюють звуки предметів, механізмів, якими користується людина

(*у́-у-у*, *ту-ту́* (машина, потяг, їхати) – відтворення звуків сигналу машини, локомотива); 5) лексеми, що відтворюють звуки, пов'язані з людською діяльністю, і суб'єктом яких є людина (*ам-а́м*, *гам-га́м*, *ням-ня́м* (їсти, їжа) – коли людина починає щось їсти, вона немов беззвучно промовляє „ам”, озвученням цієї дії і є дана лексема, відповідно, *амать*, *гамать*, *нямать* – їсти).

Таким чином, для нас очевидно, що більшу частину слів дитина засвоює шляхом наслідування. Проте це не механічне відтворювання того, що вона почула в мовленні дорослих: уже тут яскраво виявлений елемент розуміння. Сама того не усвідомлюючи, дитина спрямовує всі зусилля на те, щоб шляхом аналогії засвоїти мовне багатство, створене багатьма поколіннями дорослих, у своє сприйняття мови вона вже з дворічного віку вкладає критичну оцінку, контроль, аналіз.

Окрім того, „якщо уважно прислухатися до дитячого мовлення, можна помітити багато слів, які діти не могли запозичити в дорослих. Появу таких нових слів у мовленні дитини деякі мовознавці і називають словотворчістю” [3: 117].

Отже, словотворення в своїй основі має наслідування тим мовленнєвим стереотипам, які дає дітям (ідеться про ранній дитячий вік) поблизу оточення – доросле населення Харківщини в цьому разі.

Заналізувавши досягнення згаданих вище вчених і врахувавши особливості творення слів дітьми Центральної Слобожанщини, пропонуємо таку класифікацію способів творення нових слів дітьми:

1. Видозміна „нормативних” слів із мовлення дорослих, відомих дитині, але відтворених нею не зовсім точно: звукова будова слова більшою чи меншою мірою трансформується. Маємо на увазі фонетико-опрошені одиниці, присутні в мовленні кожної дитини на початковому етапі її мовленнєвої діяльності. Цей спосіб словотворення є доміантним у мовленні дітей Харківщини.

2. Індивідуальна словотворчість дітей.

Розглянемо ці способи творення дітьми нових слів докладніше.

Видозміна звукової будови слова загалом може бути двох видів: 1) випадковою (нічим не мотивованою) (*калідо́р* – коридор, *лаболато́рія* – лабораторія) і 2) такою, що пов'язана з намаганням надати слову внутрішньої форми, умотивованості (*копита́л* – копити, *трушля́к* – трусити). Це явище, звичайно, відоме й за межами дитячого мовлення, отримало назву „народної етимології”.

Можна виділити такі найтипівіші моделі цього способу словотворення:

1) відтворення першого або останнього (найчастіше наголошеного) складу чи їх поєднання (*бу* – бублик, *буля* – бабуля, *мя* – м'ясо). Це сегментний тип творення дитячих слів. Він є і в побутовому мовленні дорослого населення Центральної Слобожанщини (*ма* – мама, *па* – папа). 2) вимова слова майже повністю (із опусканням чи зміною звуків, які мають складну артикуляцію) (*ігрушка* – іграшка, *касетка* – цукерка (рос. конфетка), *мамаль* – комар);

3) зберігання першого й останнього звука в слові (*ну* – несу, *пу* – піду).

Крім того, незначну групу в мовленні дітей Харківщини становлять лексеми, де відбулося явище метатези, або „анаграми”. На нашу думку, метатеза, як і спрощення слів, зумовлена підлаштуванням якогось важкого для вимови слова під можливості артикуляційного апарата дитини.

Пак-пак – *кап-кап*. Цю форму вважаємо рівноцінною і „зробленою” дитиною, очевидно, на противагу *кап-кап* для „урізноманітнення” чи точнішого звуконаслідувального варіанта, що передає переливання, крапання води.

Ля́бо, ля́боко, ля́буко – яблуко. Виникнення звука [л'] на початку слова пов'язане з труднощами вимовлення сполуки [бл].

Не меншу числом групу в нашому матеріалі становлять власне лексичні утворення в дитячому мовленні Харківщини. Серед них є як відомі діалектні одиниці, так і ті, що ще не є типовими, популярними, але мають місце і право на існування і, зрозуміло, подальше дослідження (*капа* – свиня, *льоля* – сорочка, *мо́ня* – молоко, *па́па* – хліб).

Отже, не знаючи теоретично мовних законів, дитина має неабиякі практичні вміння словотвірних норм рідної мови, утворюючи слова за моделями, продуктивними для української мови загалом і мовлення дорослого населення Центральної Слобожанщини – зокрема.

Будь-яке дитяче слово у принципі може бути легко пізнане нами, зрозуміле, хоча і не траплялося раніше. Водночас дитячі новотвори не є загальною мовною нормою, бо швидше становлять собою приклади порушення законів сполучуваності морфем, установлених системою. Проте, як зауважує І. Бодуен де Куртене, „за дитячими інноваціями можна уявити майбутній стан мови” [9: 160] (із чим

частково слід погодитися); тому недооцінювати їх роль у мові не можна.

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє зробити такі висновки:

1. Мовленнєві „дитячі” елементи – складова частина українського загальнонародного словника.

2. Більшість із них інтер- і наддіалектні.

3. У дитячому мовленні наявні діалектизми, які є цінним матеріалом для дослідників (особливо лексичні, що є наслідком „дитячої творчості”). Є сенс їх досліджувати й вводити до словників.

4. Одним із найдивовижніших феноменів дитинства є словотворення. На певному етапі розвитку дитячого мовлення воно становить собою закономірне явище, яке з часом згасає, поступаючись місцем формам „дорослого” мовлення.

5. Базою для утворення багатьох слів дитячого мовлення є звуконаслідувальні слова. Звуконаслідувальна лексика в мовленні дітей Харківщини дуже різноманітна, широка і подекуди суто індивідуальна, бо, незважаючи на існування, сказати б, стандартів, усе ж кожна людина здатна створювати свій „лексичний світ” самостійно й оригінально. Провідним механізмом такого роду утворень є аналогія.

6. У мовленні дітей Харківщини існують своєрідні закони, які виявляються на всіх мовних рівнях і значною мірою – на словотвірному. Наявність у дитячому мовленні Центральної Слобожанщини великої кількості інновацій, тобто самостійно створених одиниць чи змодифікованих форм мовлення дорослих, – факт абсолютно доведений і такий, що цікавить батьків, психологів і лінгвістів.

7. Творення дитиною від двох до п'яти років нових слів цілком справедливо слід вважати активним творчим ставленням до мовної дійсності. Невичерпність дитячого словотворення свідчить про величезні потенційні можливості внутрішнього збагачування і розбудови української мови.

Література

1. Богдан С. Мовлення українських дітей і всесвіт рідного слова // Дивослово. – 1996. – № 4. – С. 16–21.
2. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.: іл.
3. Кольцова М.М. Ребенок учится говорить. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Сов. Россия, 1979. – 192 с.
4. Кулагина И.Ю., Колгоцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: ТЦ „Сфера”, при участии „Юрайт-М”, 2001. – 464 с.
5. Рождественская К. Особенности детского восприятия // Детская литература. – 1940. – № 5–7. – С. 7–12.
6. Ушакова Т.Н. О механизмах детского словотворчества // Вопросы психологи. – М.: Просвещение, 1969. – № 2. – С. 62–64.
7. Харченко В.К. О перспективах сопоставления инноваций детской речи с фактами истории языка // Детская речь: проблемы и наблюдения. – Межвузовский сборник научных трудов. – Ленинград, 1989. – 160 с.
8. Цейтлин С.Н. Речевые ошибки и их предупреждение: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1982. – 143 с.
9. Цейтлин С.Н. Язык и ребенок: Лингвистика детской речи: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 240 с.
10. Чуковский К.И. От двух до пяти: Книга для родителей. – М.: Педагогика, 1990. – 384 с.
11. Эльконин Д.Б. Детская психология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2005. – 384 с.